

Bilimin Kısa Tarihçesi ve Ali Şir Nevâyî'nin Bilime Katkıları

Brief History of Science and Contributions of Ali Şir Nevâyî

Vahit TÜRK

İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü/Türkiye, vahitturk1@hotmail.com

Makale Bilgisi/Article Info:

Geliş/Received: 12.03.2019 Düzeltme/Revised: 14.05.2019 Kabul/Accepted: 24.05.2019

Öz:

İnsan aklının temel istek ve ihtiyaçlarından biri bilme ve öğrenmedir. Bu isteğin ve gerekliliğin karşılanması yolu ise aklın meraklarının giderilmesidir. Bilme eylemini hayatının merkezine yerleştiren insanlar, insanlık tarihi boyunca bilgiyi izleyerek ve yeni bilgiler üreterek insanlığa hizmet etti. Bu hizmeti sürdürenler, değer gördükleri coğrafyada yerleşerek hep daha ileri ve daha gelişmişin peşinde oldu. Bunlar, büyük uygarlıkların ortaya çıkmasında asıl yükü taşıdı. Sümer, Eski Mısır, Eski Yunan uygarlıklarının ardından İslam dünyasında yeni bir uygarlık gelişti ve önce Bağdat ve çevresi bu uygarlığın merkezi oldu, daha sonra ise Horasan ve Maveraünnehir bu uygarlığa merkezlik etti. Çağdaş Avrupa uygarlığının temelini oluşturan İslam uygarlığı yaklaşık beş yüz yıl bilimin de zirve isimlerini yetiştirdi. Bu uygarlığın gerilemeye yüz tuttuğu bir zaman dilimi olan 15. yüzyılda yaşayan Ali Şir Nevâyî, devleti yönetenlerin desteği ve daha çok şahsi çabalarıyla, kurduğu bilim kurumları ve oluşturduğu ortamlarla Herat'ta bilim hayatının canlanması, bilim ve sanat adamları yetişmesi için olağanüstü bir uğraş verdi.

Anahtar Kelimeler: Bilim, Bilim Tarihi, Sümer, Eski Mısır, Eski Yunan, İslam Uygarlığı, Türk Uygarlığı, Ali Şir Nevâyî, Herat.

GİRİŞ

Bu çalışmada insanoğlunun evreni ve kendini anlama çabasının ürünü olarak değerlendirilen bilimin tarihteki macerası üzerinde kısaca durulacak, bilimin ve buna bağlı olarak uygarlığın geliştiği coğrafyalar söz konusu edilecek ve sonuçlar çıkarılıp değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır. Bütün insanlık tarihi boyunca önemli görülen bilim, meraklı insanların çabalarının ürünü olarak toplumların hayat düzeylerini belirledi. Bu yüzden her devirde büyük öneme sahip oldu. İnsanoğlunun, düşünce ve tecrübelerini kalıcı duruma getirmesinin aracı olan yazıyı bulmasından sonra bilimin gelişmesi ve toplumların birbirini etkilemesi daha kolay duruma geldi. Bu etkileşmenin taşıyıcı unsurları ise din adamları ve tüccarlar oldu. Dinin yayılma çabasıyla tüccarın kayıt tutma ihtiyacı yazının yayılmasına, yazının yaygınlaşması da bir yerde üretilen bilginin başka coğrafyalara yayılmasına yol açtı. Bilgi birikmelerinin genellikle büyük akarsu havzalarında olduğu görüldü.

Bilgiye ve bilim adamına değer verildiği ölçüde gelişen bilim insan hayatını kolaylaştırdı. Bilimin değer gördüğü coğrafya çevresine üstünlük sağladı, bir başka deyişle bilgi bir egemenlik aracına dönüştü, ancak bilim adamlarının değersizleştirildiği coğrafyalarda bilgi de göç etti ve bu göç sonucunda o coğrafya gücünü yitirip yoksullaştı, hatta zaman zaman bağımsızlığını da kaybetti.

YÖNTEM

Araştırmamızda öncelikle bilim tarihi üzerinde durulup tarihi karşılaştırmalı yöntemle durum tespiti yapılmaya çalışıldı. Bilim tarihiyle ilgili kaynakların konuya bakışları tespit edildikten sonra bilimin tarihi seyri incelenip İslam coğrafyasındaki bilimlik gelişmeler değerlendirildi, son olarak da on beşinci yüzyılda Türkistan bölgesindeki gelişmeler söz konusu edilip Ali Şir Nevâyî'nin bilimle ilgili etkinlikleri ve sosyal bilimler, özellikle de din ve edebiyat bilimine dair eserleri kısaca tanıtılmaya çalışıldı.

Bilgi Üzerine

Bir felsefe sözlüğü bilgi kavramını şöyle tanımlıyor: 1. Genel olarak, öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneyle nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey. Öğrenilen şey. 2. Bir şeyin ayırdına ya da bilincine varma. Bir şeyle aktüel deneyim yoluyla kurulan yakınlık ya da tanışıklık. 3. Olgu, doğru ya da ödev olarak görülen bir şeye ilişkin açık algı¹.

Bu tanıma göre bilgi için; öznenin yani insanın amaçlı olarak bir nesneye yönelmesi, onun ne olduğunu anlama çabasına girişmesi, bu çabanın sonucunda insan zihninde o nesneyle ilgili bir iz oluşması gerekir. Bilgi, insan için edinilen, yani öğrenilendir. Bilgi, bir şeyi diğer şeylerden ayıran ne ise onu fark etme ve bu fark

¹ Cevizci, A. (2013). Paradigma Felsefe Sözlüğü, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

etmeyi bilinç durumuna getirme, yani onunla zihni yakınlık kurma, tanışık olma durumudur. Zihnin üzerinde yoğunlaştığı nesne ya da kavramı diğerlerinin arasından çıkarıp farklı bir noktada belirginleştirme, o nesneye dair bir işaretlemeye bulunma, öğrenmedir. Bilgi, bu belirginleştirmenin sonucunda zihinde oluşan birikmenin genel adıdır. Bilgi edinme eyleminin sürmesi, bilgi üretme eyleminin de kaynağı olacaktır. İnsan zihni bilgiyle meşgul olduğu ölçüde üretme seviyesine yükselecek ve yeni bilgilerin doğmasına ve üretilmesine kapı açacaktır.

Bilgi edinme, edinilen bilgiyi bilinçli kullanma çabası gösterme, insanın diğer varlıklardan, özellikle de bütün varlıklar içinde kendine en çok benzeyen hayvanlardan farklılaşma noktalarından biridir. İnsanoğlunun yeryüzü macerası başladığından beri bilgi edinme çabasının da var olduğu şüphe götürmez, çünkü insan, akıl ve idrak (anlama ve kavrama yeteneği) ile donatılmış bir varlıktır. En eğitimsiz aklın bile en belirgin özelliği sorgulama ve merak etmedir.

Bilgi; insanın kendisiyle ve evrenle ilişkisinin, kendi varlığına ve evrendeki varlıklara dair meraklarının, sorgulamalarının sonucu olarak insan zihnindeki her türlü birikme ve izdir. Yirmi birinci yüzyılın insanı olarak bizler, insanoğlunun yeryüzündeki macerasına dair çok az şey biliyoruz. Bu bildiklerimizin de bir kısmının somut dayanakları var iken, bir kısmını karşılaştırma ve yorumlamalarla ulaşılan sonuçlar oluşturuyor. “Modern bilimin gözlerimiz önünde yükselen yüce yapısı hiç şüphesiz insan kafasının uygarlığa kattığı en önemli bir üründür. Ancak, bu ürünün doğuş, gelişme ve başarı koşulları üzerinde kültür ortamımızın yeterince aydınlatıldığı söylenemez.”² Zaman ve teknik gelişmeler konuyla ilgili bilinmeyenlerin en azından bir kısmını aydınlatacaktır.

Bilgiye dair birikmeleri günümüze yoğun biçimde ulaştıran coğrafyalara bakıldığında erken dönemlerde yerleşik hayata geçilen bölgelerin öne çıktığı görülür. Bu, elbette bozkır hayatı ve özellikle hayvancılık için bir zorunluluk olan konar-göçer yaşama biçimine sahip insanların bilgiyle ilişkisiz olduğu anlamına gelmez. İnsanın kendisini ve evreni anlama çabası, her coğrafyada var olacağı için bu çabanın sonucu olan bilgi de her coğrafyada oluşacak ve birikecektir, ancak konar-göçerin biriktirme imkânıyla yerleşik yaşayanın biriktirme imkânındaki farklılık, yerleşik hayat yaşanan coğrafyalardaki hızlı gelişmenin asıl sebebidir. Coğrafya ve özellikle iklim, insan ihtiyaçlarını belirlediği için bilgiyle ilgili çaba da buna göre sonuçlar verir. Bozkır kavimlerinin ilgi alanlarıyla tarım kavimlerinin ilgi alanları doğal olarak farklı olacak ve bu farklılık ise bilimin belirli alanlarda yoğunlaşması sonucunu doğuracaktır.

Bilginin artması ve yaygınlaşmasında toplumların birbiriyle ilişkisi, belirleyici unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar. Bu ilişkiyi sağlayan ise ilk çağlardan beri genellikle ticaret erbabı ile din adamları ve “bilme” aşkına tutulmuş, bilgi edinmek için diyar diyar dolaşmayı, ülkeden ülkeye göçmeyi göze almış “tutkunlar” olmuştur.

² Yıldırım, C. (2018) Bilim Tarihi, 22. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 13.

Bir ülkeden bir başka ülkeye mal taşıyan ticaret kervanlarının bir başka işi de bilgi taşımak olmuş ve bu durum geçmişin iletişim imkânları dolayısıyla yüz yıllarca etkili biçimde sürmüştür. Doğaları gereği daha çok inanana sahip olmak isteyen dinler, adanmış din adamları dolayısıyla bilgi üretiminde ve yayılmasında gözden uzak tutulamayacak bir etkiye sahip oldu.

Bilginin Macerası

İnsanoğlunun bilgi namına ürettiklerini doğru olarak izleyebilmek için, yine insanlar tarafından bırakılan izlerin arkasından gitmemiz gerekir. Yazının kullanılmaya başlanmasına kadar bırakılan izler çok da belirgin değil ve bugüne yeterli bilgi aktarma imkânından yoksundur. Yazı, yani dili birtakım işaretler yoluyla herhangi bir cisim üzerinde kalıcı duruma getiren alet, herhalde insanoğlunun en önemli buluşlarından biri, belki de birincisidir. Dilin nasıl oluştuğuna dair pek çok görüş ortaya atılmış, ancak bilginler henüz bu görüşlerden biri üzerinde uzlaşmamıştır. Dili, dolayısıyla duygu ve düşünceleri şimdiye ve geleceğe aktarmanın aracı olan yazının macerası ise aşağı yukarı bilinmektedir. İnsanların birbiriyle haberleşmek üzere kullandığı birtakım işaretler zaman içinde bugünkü yazıların oluşmasına yol açtı. Bu işaret ve resimlerden Sümer’de kullanılan çivi yazısıyla Mısır’da kullanılan hiyeroglifler doğdu ve bugün kullanılan hemen bütün yazı sistemleri ya bunlardan doğdu, ya da bunlardan az ya da çok etkilendi. Yazı, zaman zaman o kadar önemli görüldü ki asıl olan dil olmasına rağmen dili gölgede bıraktı. Uzun süre imtiyazlıların bildiği ve kullandığı bir şey olarak kalan yazı, zamanla büyü ile ilişkilendirildi, büyücülük malzemesi olarak kullanıldı, zaman zaman kutsallaştırıldı. Bugün halen yazının kutsal olduğunu düşünenlerle ülkemizde de karşılaşabilmekteyiz. Zaman içerisinde özellikle ticaretin kayıt tutma ve dinlerin metinlerini yayıp propaganda yapma ihtiyacı yazının da insanlar arasında yaygınlık kazanmasına yol açtı. “Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinin başlangıç tarihi olarak genellikle MÖ 3000 yılları kabul edilmektedir. Bu medeniyetlerde yapılan çalışmalar ise, öncelikle matematik, geometri, astronomi ve tıp alanlarını kapsamaktadır. Bu alanlarda yapılan çalışmaların bir ölçüde systemsiz olduğu, büyü ve sihirle karıştığı kabul edilmekle birlikte, bir ölçüde teorik amaçla bazı problemlerin ele alındığı da görülmektedir.”³ Bilimin gelişmesi, doğal olarak insanın pratik ve günlük ihtiyaçlarıyla ilgili olmuş, bilim alanlarının çeşitlenmesi de oluşan birikimin meraklı insanları sürekli yeni arayışlara yönlendirmesi sonucunu doğurmuştur.

“İlk yazıyı İ.Ö. 3200 yıllarında Sümerler buldular. Sümer yazısı kil tabletler üzerine üç köşeli sivri uçlu kalemle yazılan bir yazı idi. Çıkan işaretler çiviye benzediği için bu yazıya çivi yazısı denir.”⁴ Yazı, belirtildiği üzere insan zihninin üretimlerini de

³ Ural, Ş. (2016) Bilim Tarihi, 9. Baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi, s. 24

⁴ Güner, İ. (2016) Uygarlığın Temel Taşları-Yazı, İsmail Güven (Ed.) Uygarlık Tarihi, 6. baskı, Ankara: Pegem Akademi, s. 474.

kalıcı duruma getiren, geleceğe aktaran tek araç oldu. O güne kadar olmayan bir şeyin icat edilmesi elbette bir bilgi birikimini gerektirir. Bu birikimin başlangıcı da mağara duvarlarındaki çiziktirmelere kadar gider. Sümer’de yazının kullanılmaya başlanması da burada yaşayan insanların önemli bir uygarlık oluşturduklarının ilk göstergesi olarak değerlendirilir. Mezopotamya yani Fırat ile Dicle ırmaklarının suladığı, tarıma elverişli, yerleşik hayatı zorunlu kılan bir coğrafyada yazıyı ilk olarak kullanan bir uygarlığın doğması, sonraki gelişmelere bakıldığında da yadırganacak bir durum değildir. Sümer’den sonra önemli bir uygarlık Mısır’da, Nil ırmağının suladığı yine tarıma elverişli topraklarda doğdu. Batı Anadolu, Eski Yunan, Roma gibi duraklarda gelişerek devam eden bilim ve uygarlığın ana eksenini, daha sonra yeniden, Sümer topraklarında gelişen İslam medeniyetini oluşturmak üzere döndürdü. Bu haritayı ortaya koyarken Asya’nın değişik bölgelerindeki uygarlıklarla Amerika kıtasında oluşan uygarlıkları yok saymamak gerek. Bunların da her biri insanlığın gelişmesine oldukça değerli katkılar sundu. Eski Hint, Çin, Eski Türk, İnka, Aztek, Maya uygarlıkları insanlık tarihi için oldukça önemlidir, ancak bu uygarlıkların hiçbiri Akdeniz havzasında oluşan uygarlıklar kadar araştırılmadı ve insanlığa katkıları da henüz tam olarak tespit edilip değerlendirilmedi.

İslam Dünyasında Bilimin Gelişmesi

Bilimin gelişmesinde ve yeryüzündeki macerasında dinlerin dikkate değer etkisi olduğu görülür. Hemen bütün dinlerin belli dönemlerde bilgiyi ve bilginleri teşvik ettiği, bilgi ve öğrenme yoluna girenlere karşı övgü dolu duygularla davrandığı görülür. İslam dini de bu konuda oldukça açık bir tavır koymuş, bilimi ve öğrenmeyi teşvik eden, hatta dinin bir emri olarak gösteren ayet ve hadislerin varlığı dolayısıyla İslam’ın ilk yüzyılından itibaren İslam dünyasında bilim merkezleri oluşmaya başlamış, çağa göre oldukça değerli bilim adamları yetişmiştir. Bu gelişmelerden dolayı bir dönem bilimin merkezi İslam dünyası, özellikle Bağdat ve Basra, daha sonra ise Horasan ve Maverünnehir olmuştur. Kur’an-ı Kerim’in ilk ayetinin “Oku” buyruğu olması, “Bilim öğrenmek erkek kadın her Müslüman’a farzdır” benzeri pek çok hadis-i şerifin rivayet edilmesi İslam’ın ilk yıllarından itibaren Müslümanların bilime büyük bir ilgi göstermesine yol açmış ve yine İslam’ın erken çağlarında İslam coğrafyasında bilim kurumları oluşmaya başlamıştır. Barthold’un şu değerlendirmesi bilim tarihi açısından önemlidir: “Matematik, astronomi, coğrafya, doğa bilimleri, tıp ve felsefe alanında Müslümanlar doğrudan doğruya Yunanlıların tilmizleriydiler. Suriyeli tercümanlar aracılığıyla Helen bilginlerinin eserlerine ulaşan Müslüman âlimler, yeni gözlemlerle ve sonuçlarla bu bilimlerin her birini önemli ölçüde zenginleştirmişlerdi.”⁵

Miladi yedinci, Hicri birinci yüzyıldan itibaren Yunanca eserlerin Arapçaya çevrilmeye başlandığı ve ilk dönem Emevî hükümdarlarının saraylarında Hıristiyan

⁵ Barthold, V. V. (2000) *Asya’nın Keşfi Rusya’da ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi* (Çev. K. Bayraktar-A. Meral), İstanbul: Yöneliş Yay. , s. 67.

tabiplerin çalıştığı bilinmektedir. Arapça, yedi yüzlü yıllardaki Arap yayılmasıyla birlikte Suriye, Irak, Mısır ve Horasan'a da yayıldı ve uzun süre İslam dünyasının hem din, hem de bilim dili olarak kabul edildi. Arap olmayan Müslüman bilginler de çalışmalarında bu dili kullandı ve Batı'da farklı milletlere mensup bilginlerin oluşturduğu İslam bilimi, Arap bilimi olarak tanındı, bugün hâlen aynı tabiri kullanan, diğer milletlere mensup bilginleri, özellikle Türk bilim adamlarını yok sayan oryantalist görüş yaygındır. Bilim dili olarak Arapçanın kullanılması, Türklerin orta zamanlar İslam uygarlığına katkısını, özellikle Batılılar nezdinde görünmez, dikkate alınmaz kılmıştır. Bu durum Türklerle Batılıların İslam öncesinden beri süre gelen mücadelelerinin doğurduğu ön yargılardan dolayı Batılı aydınların işine de gelmiş, bu aydınlar Türkleri genellikle yok saymışlar, en tarafsızları bile Türklerin İslam medeniyetine ve insanlığa katkılarını küçümsemıştır. Bu tavır, Fuat Sezgin tarafından hazırlanmış olan İslam'da Bilim ve Teknik adlı eserde de karşımıza çıkar.⁶ Fuat Sezgin adı geçen eserde İslam Bilimi yerine sık sık Arap Bilimi tabirini tercih eder. Hâlbuki aynı eserin 13. sayfasında yine kendisi, 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Arap olması mümkün olmayan Muhammed b. Musa el-Harezmi, Abdülhamid b. Vasi İbn Türk gibi bilginlerin adlarını kaydeder.

Hicretin ikinci yüzyılında çeviri faaliyetlerinin yoğunlaştığını ve çevirilerin Yunanca eserler ile sınırlı olmayıp Süryanice ve Farsça eserlerin de Arapçaya aktarıldığı görülür. Bu durumda İslam Bilimi olarak adlandırılan bilimin üç önemli kaynağından söz edilebilir: Eski Yunan metinleri, Süryani metinleri ve Orta Farsça metinler. Eski Yunan bilgi birikimi, İstanbul üzerinden bir yandan Kahire ve Bağdat'a ulaşırken, diğer yandan da Sâsânîlere ulaşmış, Sâsânîlerin ünlü bilim merkezi Cundişâpûr İslam döneminde de varlığını sürdürmüştü⁷. Yoğun çeviri faaliyeti, doğal olarak zaman içinde bir bilgi birikimi ve üretimi faaliyetini doğurdu ve kısa sürede esas alınan kaynaklardaki bilginin kat kat ötesinde bir bilgi zenginliğine ulaşıldı. Bağdat çevresinde oluşup gelişen bilgi, sürekli fetihlerle genişleyen bütün İslam dünyasına yayıldı ve kısa sürede İslam dünyasının değişik bölgelerinde çağın bütün bilimlerinin öğretildiği bilim kurumları, medreseler kuruldu.

Harun Reşit ve Me'mun zamanlarında tercüme, tetkik ve tefsir hızla gelişti. Hem medreselerde, hem de camilerde ilmî öğretim için tam bir serbestlik vardı. Her caminin aklî ve naklî her türlü eserleri içine alan bir de kütüphanesi vardı⁸. İtikat ve amelle ilgili pek çok mezhebin de bu dönemde ortaya çıkması herhalde tesadüfle açıklanamaz. Bunlar bu dönemdeki düşünce hareketlerinin sonucudur.

Türkistan'da Bilim Hayatı

Bilim tarihinde 9. yüzyılın ilk yarısında oldukça etkili bir bilgin olarak Harezmi'yi ve arkasından da Ebu Bekr er-Râzi'yi görürüz. Kendi çağlarını ve

⁶ Sezgin, F. (2008) İslam'da Bilim ve Teknik, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay.

⁷ Söylemez, M. M. (2017) Bilimin Yitik Şehri Cundişâpûr, Ankara: Ankara Okulu

⁸ Adıvar, A. A. (1969) Tarih Boyunca İlim ve Din, 2. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 107.

çevrelerini etkileyen bu büyük bilginlerin eserleri Batı dillerine de çevrildi ve Batı uygarlığının oluşup gelişmesinde bu bilginler önemli pay sahibi oldu. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren bilimin merkezi Bağdat ve çevresinden Horasan'a ve Mâverâünnehr'e kaymaya başladı. Bağdat merkezli bilimlik gelişmeler ve Türkistan ile Bağdat arasındaki bilim ilişkiler üzerinde Kayıp Aydınlanma adlı eserde etraflıca durulmuş ve konu "Arapların Orta Asya'yı Fethi, Orta Asya'nın Bağdat'ı Fethi" gibi ilgi çekici bir başlıkla değerlendirilmiştir.⁹ Dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'ın Fârâb (Otrar) şehrinde doğan ve kendinden sonra gelenleri, özellikle de İbni Sînâ'yı etkileyen Uzlukoğlu Fârâbî, bu durumun en açık göstergesidir. Fârâbî eğitimini Bağdat'ta aldı ve elbette Türkistan'dan doğup eğitim için Bağdat'a kadar gelmeyi düşünmek ve bunu göze almak o bölgedeki bilim anlayışını anlamak bakımından önemlidir. Türkistan'da büyük düşünür ve bilginler yanında İslam dünyasında etkileri günümüzde de süren pek çok büyük din bilgini de yetişti. Bunlardan özellikle Semerkantlı İmam Maturidi, akli önceleyen görüşleriyle bilim ve felsefenin gelişmesinde etkili oldu. Bu büyük din bilgini üzerinde ülkemizde son yıllarda pek çok araştırma yapıldı.¹⁰ On, on birinci yüzyıllara gelindiğinde yine hem kendi çağını, hem de sonrasını etkileyen büyük bilginlerden Ebu Reyhan el-Bîrûnî'yi görürüz. "Bîrûnî'nin en büyük meziyeti çok açık fikirli ve serbest düşünceli bir zat olması ve Hint felsefe ve ilmini yakından inceleyerek o zamanki insanlığın iki büyük topluluğunu yani İslam âlemiyle Hint âlemini birbirine yaklaştırmasıdır. Bundan başka Bîrûnî matematikte ve fizikte büyük eserler bırakmıştır."¹¹ Bu devrin büyük bilginlerinden biri de Buhara yakınlarındaki Afşar'da doğan, eserleriyle bıraktığı büyük etkiden dolayı yüzyıllar sonra da hakkında bütün İslam dünyasında ve özellikle Türkler arasında kıssaları anlatılan, maceralarıyla ilgili çağının romanları denilebilecek eserler yazılan İbni Sînâ'dır. Fârâbî'nin etkisinde yetişen İbni Sînâ, filozof, hekim ve matematikçi olarak ün kazandı.

Yaklaşık iki yüz elli yıl boyunca büyük kitleler hâlinde İslamlaşma süreci yaşayan Türkler, İslam öncesinde de dikkate değer bir uygarlığın sahibi olmuşlardır. Milattan önce beşinci yüzyıla tarihlenen Esik kurganlarında çıkan Altın Elbiseli Adam ve benzeri maddi kültür unsurları, aynı şekilde yine milattan önce üçüncü yüzyıla tarihlenen Altay bölgesindeki Pazırık kurganlarında çıkarılan "yüksek tekerlekli araba ile ilk halı örneği" gibi pek çok malzeme Türk coğrafyasında göz ardı edilmemesi gereken bir uygarlığın varlığından bizi haberdar eder. Hunların yaşadığı coğrafyada da benzeri malzemelerin varlığı bu uygarlığın sürekliliğini gösterir. Bugünkü bilgilerimize göre Türkçe, Köktürkler çağında yazıyla buluştu ve Türk dili sekizinci yüzyıldan günümüze kadar kesintisiz bir yazı diline sahip oldu. Köktürk anıt-yazıtlarında bilginin yüceltildiği satırların varlığı, Türklerin bilgiye dair düşüncelerini

⁹ Starr, S. F. (2019) Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı (Çev. Y. S. İnanç), İstanbul: Kronik Yay, s. 157.

¹⁰ Kutlu, S. (2018) Maturidi (Türk İslam Düşüncesi Tarihi-Ed. Ö. Bozkurt), 2. baskı, İstanbul: Divan Kitap, s. 97.

¹¹ Adıvar, a.g.e. s. 111

göstermesi bakımından değerlidir. Bugünkü Moğolistan coğrafyasında bulunan Hun kurganları, Köktürk eserleri ve Uygur şehir kalıntıları Bozkır Türk uygarlığı hakkında önemli bilgiler verebilecek tarihi yadigârlardır. Türklerin erken çağlarda demir, altın, gümüş, bakır, kurşun gibi madenleri kendi dilleriyle adlandırmış olmaları, eski coğrafyalarında bu madenlerle yapılmış eşyaların bulunması, onları bildiklerinin ve işlediklerinin de göstergesidir. Ayrıca özellikle Ergenekon destanında karşılaştığımız kömürü yakıp demiri eritme anlatısı da bu iki madeni destanlar devrinden beri bildiklerinin ve işleme teknolojisinden de haberdar olduklarının bir başka göstergesidir. Hunlar çağından beri Çin ile oldukça sıkı ilişki içinde olan Türkler, onlardan bir şeyler öğrendi ve aynı biçimde de onlara bir şeyler öğretti. Bu ilişki bugünkü Doğu Türkistan’da kurulan Uygur kağanlığı döneminde, özellikle Turfan ve Hoço gibi merkezlerde oldukça ileri safhaya ulaştı ve Uygurlar, kendi çağlarının oldukça ilerisinde bir uygarlık oluşturup geliştirdi. Uygurlardan kalan şu iki dörtlük bize bilginin nasıl bir değer olarak algılandığını gösterir:

Bilig bilij ya begim,	Bilgi bilin, ey beyim,
Bilig saija eş bolur,	Bilgi sana eş olur.
Bilig bilgen ol erke,	Bilgi bilen o kişiye,
Bir kün devlet tuş bolur.	Bir gün talih yâr olur.
Biliglig er belijge,	Bilgili kişi beline,
Taş kurşansa kaş bolur.	Taş kuşansa kaş olur.
Biligsiznij yanına,	Bilgizin yanına,
Altun koysa taş bolur.	Altın konsa taş olur. ¹²

Uygurlarla çağdaş olan ve İslam dinini benimseyen Karahanlılar zamanında özellikle Özkent ve Balasagun başta olmak üzere önemli kültür merkezlerinin varlığı bilinmektedir. Balasagunlu Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig adlı muhteşem eserinde bilgiyle ilgili düşüncelerini (Bilig Ukuş Erdemin Asığın Ayur¹³ - Bilgi ile Akılın Erdem ve Yararlarını Söyler) biçiminde bir başlık ayırarak anlatma gereği duyar ve bu bölümün ilk beyitleri şöyledir:

Tilekim söz erdi ay bilge bügü	Ukuşug biligig özüm sözlegü
(Ey âlim bilge, amacım söz söylemek idi; akıl ve bilgiden bahsetmek istedim.)	
Ukuş ol yula teg karangku tüni	Bilig ol yarukluk yaruttı sini
(Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.)	
Ukuşun agar ol biligin bedür	Bu iki bile er ağırlık körür
(İnsan akıl ile yükselir, bilgiyle büyür; bu ikisi ile insan itibar görür.)	

¹² Büyük Türk Klasikleri (1985) 1. Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 100.

¹³ Arat, R. R. (1979) Kutadgu Bilig I Metin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de sık sık "Ötüken beyi şöyle der" ibaresiyle verdiği örnekler, İslam öncesi Türk kültürüyle ilişkiyi gösterdiği gibi, yazarın beslenme kaynaklarından biri hakkında da bizi haberdar eder.

Türkistan'daki bilim hayatı; batıdan, Bağdat ve İran üzerinden Horasan'a, oradan da Maverünnahr'e ulaşan İslam coğrafyasındaki bilimin, doğuda, Uygur coğrafyasında Çin biliminden de etkilenerek gelişen, ancak köklü bir geçmişi de olan Türk biliminin, güneyden, yukarıda değinildiği gibi özellikle Bîrûnî vasıtasıyla aktarılan Hint biliminin buluşup kaynaşmasıyla oluştu. Bozkır hayatının bozkır insanına kazandırdığı serbest düşünce, bilimin gelişmesine ciddi katkılar sunduğu gibi, tarihteki pek çok Türk devletinde birden fazla dinin barış içerisinde yaşayabilmesi sonucunu da getirmiştir. Serbest düşünceye kısıtlar konulmaya, düşünce sınırlandırılmaya başlandığında ise bilim gerilemeye, kendini tekrar etmeye başladı, yeni üretimler yerine şerh, yani eskiden oluşturulanları açıklama, yerleşik bir gelenek durumuna geldi. Yazma kütüphanelerimizin şerh metinleriyle dolu olması, aslında bilgi üretiminden uzaklaşmanın bir göstergesidir.

On birinci yüzyıl, siyasi tarih açısından değerlendirildiğinde doğuda Karahanlı, güneyde Gazneli, batıda ise Selçuklu gibi üç büyük Türk devletinin varlığı dikkat çeker ve bu üç büyük devlet, tabiri caizse on birinci yüzyılı tam anlamıyla "Türk yüzyılı" yapmıştır. Siyaset alanındaki bu hâkimiyetin başka alanlara da kayması doğal bir durumdur. Kâşgarlı Mahmut'un on birinci yüzyılda Bağdat'ta yazdığı Divânü Lugâti't-Türk adlı eserinde "Türklerin dilini öğreniniz, çünkü onların hâkimiyeti uzun sürecektir." diyebilmesi ve eserini Abbasi halifesine sunabilmesi siyaseten Türk hâkimiyetinin Bağdat'ta da kabul edildiğinin kanıtıdır.

Bilimin İslam dünyasında gerilemesinin sebepleri sıralanırken üzerinde durulan önemli konulardan biri, din gerekçe gösterilerek düşüncelerin sınırlandırılmasıdır. Yedinci yüzyıldan başlayarak yaklaşık altı yüzyıl boyunca insanlığın bilim mirasının öncülüğünü yapan İslam dünyasında bu öncülüğe yol açan İslam dini, değişik yorumlar dolayısıyla öncü vasfını yitirdiği gibi, yeni gelişmelerin de engelleyicisi olarak görülmüş ve gösterilmiştir. Bu durumun sebebi elbette din değil, din algısındaki değişimdir.

Adnan Adıvar, Batılı bilginlerin İslam dünyasının bilimde gerileme sebepleri olarak ileri sürdüğü düşünceleri şöyle sıralıyor: "*Bazı Avrupa yazarlarının, İslam dininin özellikle Eş'arî ve Gazalî ile kurulan ilahiyatının, ilmin ilerlemesine engel olduğunu söyledikleri doğrudur... Bazılarının da Moğol istilasını, özellikle Bağdat'ın Hülagü tarafından zaptıyla oradaki 36 kütüphanenin tahrip edilerek Dicle'yi siyaha boyayacak kadar çok yazma eserlerin nehre atıldığını sebep göstermeleri...*"¹⁴ Adıvar, Avrupalı yazarların gösterdiği bu iki sebebi de eleştirir ve kabul etmez. Özellikle

---

¹⁴ Adıvar, a.g.e.

Hülagu'nun bilginleri korumasına, devrin büyük bilginlerinden Nasîreddin Tûsî ile olan ilişkisini belirterek örnek verir.

Cengizlilerin İslam dünyasında büyük bir yıkıma sebep olduğu doğrudur, ancak Cengiz Yasası olarak bilinen "Yasak"taki "Ebu Talib'in oğlu Ali'nin bütün ardgelenleri, bütün fakirler, Kur'an okuyucular, fakihler, hekimler, bilginler, rakipler ve tek başına inzivada yaşayanlar, müezzinler ve ölü yıkayıcılar vergiden muaftırlar."¹⁵ (Kaynakta rakipler olarak geçen kelime rahipler olmalı). Bilginlerin ve meşgalesi bilgi olanların vergiden muaf tutulması ve bunun temel bir yasa olarak kabul edilmesi, Cengizlilerin konuya bakışını göstermek bakımından önemlidir.

Sosyal olayları tek sebeple açıklamaya çalışmak her durumda sakıncalıdır. Bir bölgede veya toplumda bilimin gerilemesini tek sebebe bağlamak da aynı biçimde sakıncalıdır ve doğru olmaz. Bu gerilemeyi açıklamak üzere; insanların ve toplumun doyuma ulaşması dolayısıyla heyecanını yitirmesi, zaman içinde zihniyet değişikliği oluşması, uygun ortamın ve bilme merakının azalması, dünya ekonomisinin farklı güzergâhlar bulması ve benzeri pek çok sebep sayılabilir.

Timurlular ve Bilim

Cengizlilerin gücünü kaybetmesiyle Türkistan'da kısa süreli bir istikrarsızlık dönemi yaşandı, ancak herhangi bir hanedana mensup olmayan ve sıradan bir insan olan Timur, yılmak bilmez mücadeleci kişiliğiyle Türkistan'ı kısa sürede bir bayrak altında topladı. Bir insan ömrü içerisinde başarılması pek imkân dâhilinde olmayan ve tarihte çok az kişiye nasip olan işlerin üstesinden gelen Emir Timur sağlığında; Türkistan'ı, İran'ı, Irak'ı, Anadolu'yu, Kafkasları, Karadeniz'in kuzeyini ve Altın Ordu'yu hâkimiyeti altına aldı. Çin'i de topraklarına katmak üzere çıktığı seferde de amacına ulaşmadan öldü.

Emir Timur başkent olarak Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Semerkant'ı seçti ve Semerkant Timurlular devrinde hem siyaset merkezi, hem de eğitim ve bilim merkezi olarak büyük bir gelişme gösterdi. Öyle ki Anadolu'dan bile pek çok kişi Semerkant'a eğitim almak, bilim öğrenmek üzere gitti. Bu bilim arayıcılarından önemli bir isim Kadızâde-i Rûmî'dir. Bu bilgin; "*Bursa'da eğitimini tamamladıktan sonra Horasan'a ve oradan Türkistan'a giderek bilgisini genişletmeye çalışmıştır. Kadızâde'nin naklî ilimlerden ziyade, aklî ilimlere, özellikle matematik ve astronomiye merak etmiş olduğundan, bu yolculuk ve gurbeti göze almış olması, o zamanlar bu ilimlerin Osmanlı ülkesinde pek gelişmemiş olduğunu anlatabilir.*"¹⁶ Adnan Adıvar adı geçen eserinde Uluğ Bey'in Semerkant medresesine baş müderris olarak atadığı Kadızâde-i Rûmî ile ilgili ibret verici şöyle bir olay

¹⁵ Temizsu, H. (2018) Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim YASAK, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 57.

¹⁶ Adıvar, A. A. (1970) Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 14.

nakleder: “*Semerkant medresesi başmüdürrisliğinde bulunduğu sırada Uluğ Bey’in sebepsiz yere bir müdürrisi azletmesi üzerine evine kapanarak derse gitmeyen Kadızâde’nin evine bizzat Uluğ Bey gidince dersten çekilmesine, bir müdürrisin kendisine sorulmadan azli sebep olduğunu söylemiş ve bu suretle ilmi kurumlara siyasi idarelerin doğrudan doğruya hâkim olamayacağına dair güzel bir ders vermiştir. Bu bilgin hükümdar, hemen hocayı görevine iade ederek Kadızâde’nin gönlünü almıştır.*”¹⁷

Semerkant, Timurlulardan önce de köklü bir bilim geleneğine sahipti ve özellikle burada üretilen kâğıt bütün dünyaca ünlüydü. Ayrıca doğudaki Sünnî akidenin gelişmesinde çok önemli etkisi olan ve itikatta mezhep imamı olarak kabul edilen büyük bilgin İmam Mansur Maturidî’nin de bu şehirde doğup yetişmiş olması, şehrin bilim geleneğini göstermek bakımından önemlidir.

Kendisi de bir bilgin olan Uluğ Bey, Semerkant’ta bir rasathane kurmuş ve burada çalışan bilginler astronomiye dair oldukça değerli çalışmalar yapmıştır. Anadolu’dan gelip Semerkant’ta yetişen Kadızâde’nin yetiştirdiği Ali Kuşçu’nun, Uluğ Bey’in öldürülmesinden sonra önce Akkoyunlulara, oradan da İstanbul’a gidip Fatih’in kendisi için kurduğu rasathanede çalışması ilgi çekici bir olaydır. Türkistan’da Maverâünnehr’in başkenti olarak kabul edilen Semerkant’ın Timurlular çağında kazandığı bilim ve siyaset merkezliği, siyasi istikrarın sürmemesi, Timurlular arasındaki taht mücadeleleri, Şeybanilerin işgali gibi sebeplerle gerilemeye başladı ve bu merkezlik Horasan’ın başkenti olarak öne çıkan Herat’a geçti.

Emir Timur’un oğlu Şahruh, Semerkant’ı oğlu Uluğ Bey’e bıraktı ve kendine başkent olarak Herat’ı seçti. Bu şehrin de aynı Semerkant gibi köklü bir geçmişi vardı. Pek çok uygarlığa merkezlik etmiş olan Herat, Şahruh zamanında, Şahruh’un ve özellikle eşi Gevher Şad Begüm’ün gayretleriyle son derece mamur bir şehir, bir eğitim ve kültür ocağı durumuna geldi. Ortaya konulan pek çok mimari ve kültür eseri yanında 1439 yılında Kutadgu Bilig’in bu şehirde Uygur harfleriyle istinsah edilmesi, Herat’ın önemli bir kültür merkezi olduğunun göstergelerinden biridir. Fuat Köprülü bu şehirle ilgili şöyle bir değerlendirme yapar: “*Herat şehri, bilhassa Sultan Hüseyin Baykara’nın payitahtı olarak büyük ve haklı bir şöret kazanmıştır. Devrinin kıymetli bir Türk şairi olan bu hükümdar, Timur ailesine mensup prenslerin çoğu gibi, yüksek bir kültüre ve ince bir zevke sahipti; yazıdan, mûsikîden, resimden, hulasa güzel sanatların her şubesinde anlıyordu. İlim adamlarını, şairleri, sanatkârları sevip, himaye ediyor, büyük sûfilere karşı samimi bir hürmet gösteriyordu...*”¹⁸

¹⁷ Adıvar, a.g.e. s. 15

¹⁸ Barthold, W., Köprülü, M. F. (1940) İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, s. 216.

Ali Şir Nevâyî

1441 yılında Herat'ta doğan Ali Şir'in anne ve baba tarafından hemen bütün aile büyüklerinin Timurlu şehzadelerin yanında üst düzey devlet görevlisi olduğu bilinmektedir. Babası Kiçkine Bahadır, Şahruh Sultan'ın ölümünden sonraki kavgalarda ailesiyle birlikte Herat'ı terk etmek durumunda kalmış, Nevâyî'nin iki dayısı bu mücadeleler sırasında Timurlu Ebu Sait Mirza tarafından öldürülmüştür. Timur'un ölümünden sonra pek çok şehzade saltanat kavgasına girişmiş, Şahruh'un uzun süren saltanatı zamanında istikrara kavuşan ülke, onun ölümünden sonra yine büyük bir kargaşa içine düşmüş ve bu mücadeleler sırasında pek çok Timurlu şehzade birbiriyle savaşmış, baba oğlu, oğul babayı, amca yeğeni, yeğen amcağı öldürmüştür. Bu kavgaların sonunda Timurlu ülkesi başkalarının eline geçmiş, Timur soyu, kendi ülkesinde değil ancak Babür vasıtasıyla Hindistan'da daha uzun süre yaşamaya devam edebilmiştir. Ali Şir Nevâyî böyle bir kargaşa ortamında yetişmiş ve bu karışıklıklar yüzünden doğduğu şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır.

Şahruh'un 1447 yılında ölümünden sonra ülke yine karışmış ve Herat Ebu Sait Mirza'nın eline geçmiş, Kiçkine Bahadır ailesiyle birlikte buradan ayrılp Yezd şehrine gitmiş, 1449 yılında Ebu'l-Kasım Babür Mirza, Baykara Mirza ile Kiçkine Bahadır'ın ailesini himayesine almış ve Hüseyin Baykara ile Ali Şir'in eğitimiyle yakından ilgilenmiş, onların iyi yetişmesi için her türlü imkânı hazırlamış, Timurlu bir şehzade olan Hüseyin Baykara ile birlikte Ali Şir de şehzade eğitimiyle yetiştirilmiştir. Hüseyin Baykara, mektep arkadaşı olan Ali Şir'e hayatı boyunca iyi davranmış, sultan olduğunda onu yanına almış, ona üst düzey devlet görevleri vermiş, çevresindekilere ona saygı göstermelerini fermanla bildirmiş ve ona kökeltaş (sütkardeş) diye hitap etmiştir. Bu iki dost arasındaki samimi ilişki Nevâyî'nin 1501'deki ölümüne kadar sürmüştür.

İlk eğitimini Herat'ta alan Ali Şir, bir süre Meşhed medreselerinde eğitimine devam etmiş, daha sonra iki yıl süreyle Semerkant medreselerinde devrin önde gelen bilginlerinden dersler almış, Hüseyin Baykara'nın 1469 yılında Herat'ta hâkimiyeti ele geçirmesi üzerine de oraya gitmiş ve çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, bir ara Esterâbat valiliği göreviyle Herat'tan uzaklaştırılmış, daha sonra hiçbir devlet görevi kabul etmeyerek Herat'a dönmüş, ancak hükümdarıyla dostluğu, yukarıda belirtildiği üzere, ölümüne kadar sürmüştür. Ali Şir Nevâyî'nin eğitimi, hocaları ve yetişmesinde emeği olan kişiler daha önceki bir çalışmamızda etraflıca anlatıldığı için burada tekrarlamaya gerek görülmedi.¹⁹

Ali Şir Nevâyî, bütün olarak Türk kültür ve edebiyat tarihi göz önüne alındığında çeşitli konularda en çok eser veren aydınlardan biri, belki de birincisidir.

¹⁹ Türk, V. (2018) Ali Şir Nevayî'nin Eğitimi ve Eğitimciliği, I. Eğitim Kongresi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 27-28 Aralık 2018

Öncelikle herkesçe kabul edilen yönü şairliğidir. Türk edebiyatının hamse sahibi, yani beş büyük mesnevi yazmış olan ilk şairidir, altıncı mesnevi olarak çocukluğunda çokça okuyup neredeyse ezberlediği Mantıku't-Tayr'a benzeterek yazdığı Lisānu't-Tayr'ı sayabiliriz. Biri Farsça olmak üzere beş divan sahibi olan Nevâyî'nin din, tasavvuf, edebiyat bilimi, dil bilimi, tarih ve biyografi alanlarında telif ve çeviri eserleri vardır. Maddi olarak oldukça zengin bir insan olan Nevâyî, bu kadar çeşitli ve çok sayıda eser yazmanın yanında bilim, edebiyat, sanat ve kültür adamlarını sürekli teşvik etmiş, onlara yardımcı olmuş ve desteklemiş, ayrıca kurduğu medreselerle de eğitime ve bilime ciddi katkılarda bulunmuştur. Nevâyî henüz on beş yaşında iken Türkistan'da tanınmaya başlamış ve sağlığında ünü bütün Türkler arasında yayılmış, Osmanlı şairleri şiirlerine nazireler yazmıştır. Bu büyük bilgin ve şairin Türkler üzerindeki yüzyıllar süren etkisi halen devam etmektedir. Ölümünden hemen sonra yazılan bir eserde hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş ve ona ithaf edilen pek çok eser adı sayılmıştır.²⁰ Burada Nevâyî'nin sanatçı kişiliği ve sanat eserleri üzerinde durulmayıp, yukarıda belirtildiği üzere sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında ortaya koyduğu eserleri kısaca tanıtılacak, bilime ve bilgine dair görüşleri aktarılacak, bilimle ilgili etkinlikleri değerlendirilerek kültür tarihimizin bu önemli şahsiyetinin çok üzerinde durulmayan yönü kendi eserlerinden hareketle tanıtılmaya çalışılacaktır.

Ali Şir Nevâyî'nin Bilimlik Eserleri

Nevâyî'nin doğrudan din ile ilgili diyebileceğimiz iki eseri vardır. Bunlardan biri 214 beyitten oluşan ve sanki çocuklara temel ibadetleri öğretmek üzere manzum olarak yazılmış bir eğitim aracı mahiyetindeki Sırâcu'l-Müslimîn adlı eserdir. Eserde son derece yalın bir dille İslam'ın birtakım temel ibadetlerinin farzları, vacip ve sünnetleri anlatılmıştır. Eserin sebep-i telifindeki şu beyit yazılış amacını ortaya koyar:

Beyan kılğaymin andak rûşen ü pâk,

Ki idrâk itkey anı hayl-ı Etrâk

(Açık ve temiz biçimde açıklayayım ki Türk halkı onu iyice anlasın.)²¹

Nevâyî eserlerinin pek çoğunun sebep-i telif (yazılma sebebi) bölümünde buna benzer açıklamalar dikkat çeker. Eseri Türkçe yazmasının sebebi olarak genellikle; bu tür eserler Arap ve Fars'ta pek çoktur, ben, Türkler de bundan yararlansın, bu bilgilerden haberleri olsun diye Türkçe yazdım." diye açıklama yapma gereği duyar. Bu düşünceyle eserlerini yazan Nevâyî, bir anlamda kendini Türk milletinin hocası olarak görmektedir ve bunda da son derece haklı ve başarılıdır.

²⁰ Gıyasiddin Hondemir; (2018) Mekarimü'l-Ahlak (Farsçadan Özbek Türkçesine çev. K. Rahimov), Taşkent: Akademneşr

²¹ Türk, V. (2017) Ali Şir Nevayi, Münacat-Çihil Hadis (Kırk Hadis)-Nazmü'l-Cevahir-Kitab-ı Sırâcu'l-Müslimîn, Türk Ankara: Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

Bu konudaki ikinci eser Çihil Hadis'tir. Türk kültür ve din tarihinde kırk hadis kitapları önemli bir yer tutar. Ali Şir Nevâyî bu eserini Molla Camî'nin Farsça eserinden Türklerin de yararlanması düşüncesiyle Türkçeye çevirmiştir. Eserinde bu durumu şöyle belirtir:

Farisî-dânlar eyleben idrâk,   Âri irdi bu nef'din Etrâk.
İstedim kim bu hayl hem barı,   Bolmagaylar bu nef'din ârî.

(Farsça bilenler bunu anlıyorlardı, ancak Türkler bunun yararından uzak idi. İstedim ki Türklerin de hiç biri bunun yararından uzak olmasınlar.)²²

Ali Şir Nevâyî'nin hem genel olarak İslam tasavvufu, hem de Türk tasavvuf tarihi açısından son derece değerli eseri, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve adını taşır. Bu eser Nevâyî'nin üstadı ve şeyhi Molla Abdurrahman Câmî'nin Nefehâtü'l-Üns min Hazarâtü'l-Kuds adlı eserinin Çağatay Türkçesine çevirisidir, ancak yazar yalnız çeviri yapmakla kalmamış Câmî'nin eserine almadığı Türk ve Hint mutasavvıflarını da dâhil etmiş, Câmî'de bulunan bazı kişileri almamış, bir takım ibareleri dışarıda bırakmış ya da değiştirmiştir. Câmî'nin eserinde altı yüz bir mutasavvıf yer almış, Nevâyî'nin eserinde ise otuz beşi kadın olmak üzere yedi yüz yetmiş mutasavvıf hakkında bilgi verilmiştir. Türk kültür tarihi açısından son derece değerli olan bu eser, ne yazık ki henüz Türkiye Türkçesine aktarılmamış, Çağatay Türkçesi metni Kemal Eraslan tarafından yayınlanmıştır.²³ Nevâyî bu eserinde de yukarıdaki eserlerinde olduğu gibi anlatılanları Türklerin de öğrenmesi, bu bilgilerden Türklerin de yararlanması için Türkçeye aktardığını belirtme gereği duyar.

Ali Şir Nevâyî'nin edebiyat bilimine dair Türkçe eserlerinden biri, Türk edebiyatının ilk şuara tezkiresi olan Mecâlisü'n-Nefâyis'tir. Eserde 461 kişi hakkında kısa bilgi ve şiirlerinden örnek beyitler yer alır. Eser hem Türk edebiyatı tarihi, hem de Fars edebiyatı tarihi açısından son derece değerli bir kaynaktır. Bu değerinden dolayı çokça okunmuş ve Farsçaya tercüme edilmiş, erken dönemlerde Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır. Eser üzerinde pek çok çalışma yapılmış, ancak bütün olarak metin, aktarma ve açıklamaların yer aldığı yayın iki cilt olarak Kemal Eraslan tarafından yapılmıştır.²⁴

Nevâyî'nin edebiyat bilimine dair önemli bir diğer eseri ise Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)'dir. Eser, adından da anlaşılacağı üzere klasik Türk edebiyatında kullanılan aruz vezinlerini öğretme amaçlı hazırlanmış "kaynak eser" niteliği taşımaktadır. Bu eser de Kemal Eraslan tarafından yayınlandı.²⁵

²² Türk, a.g.e.

²³ Eraslan, K. (1979) Ali Şir Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

²⁴ Eraslan, K. (2001) Ali Şir Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis, Ankara: TDK Yay.

²⁵ Eraslan, K. (1993) Ali Şir Nevâyî Mizanu'l-Evzân, Ankara: TDK Yay.

Türkçe, zaman zaman Türk aydınlarınca ihmal edilen, hatta hor görülen bir dil oldu. Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacıp, Hoca Ahmet Yesevi gibi bazı bilim ve kültür adamları bu duruma şiddetle karşı çıktı ve bu anlayışı yıkmak için eserler yazdı. Nevâyî de öz diline küçümser bir tavır takınan aydınlar karşı ciddi itirazı olan ve bu itirazlarını temellendiren Muhâkemetü'l-Lûgateyn (İki Dilin Karşılaştırılması) adıyla Türkçe ile Farsçayı karşılaştıran ve Türkçenin duyguları ifade etmek ve şiir yazmak için Farsçadan daha uygun ve yeterli olduğunu ortaya koyan bir eser yazdı. Bu eserde adı geçen iki dil çeşitli yönleriyle ve özellikle anlam inceliklerini, küçük ayrıntıları adlandırma özellikleriyle karşılaştırılarak Türkçenin Farsçadan daha ileri olduğu ortaya konuldu. Nevâyî'nin en ünlü eseri olan Muhâkemetü'l-Lûgateyn'in ülkemizdeki son önemli yayını Sema Barutçu tarafından yapıldı.²⁶

Bazı mesnevilerinin konularını tarihten alan Nevâyî doğrudan tarihe dair iki eserin de yazarıdır. Bunlardan biri peygamberler ve bazı filozoflar hakkında bilgi verdiği Tarih-i Enbiya ve Hükemâ, diğeri ise Fars padişahlarını anlattığı Tarih-i Mülûk-ı Acem adlı eseridir. Tarih-i Enbiya ve Hükemâ'da bir Türk tarihi yazacağını bildiren yazar ne yazık ki bu eseri yazmamıştır.²⁷ Tarih-i Mülûk-ı Acem adlı eserde İranlıların Türklerle çok eskilere giden ilişkileri dolayısıyla Türk tarihine dair bilgiler de yer alır.²⁸

Nevâyî, hayatında önemli yeri olan üç kişinin biyografisini yazmış ve bu eserleriyle Türk edebiyatının ilk biyografi yazarı unvanını kazanmıştır. Bunlardan biri; şeyhi, üstadı ve çok değer verdiği, Fars edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri olan Molla Abdurrahman Câmî'ye dair yazmış olduğu Hamsetü'l-Mütehayyirin adlı eseridir. Bu eserde Molla Câmî hakkında bilgi edinmenin yanında devrin Herat'ındaki kültür, bilim ve eğitim hayatı, iki büyük kişilik arasındaki ilişkinin düzeyi, devir sanatçılarının durumu ve benzeri konularda da pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür.²⁹

Biyografi türünde yazılan diğer iki risalesi, çocukluk ve gençlik çağlarındaki sıkıntılı zamanlarında kendisine kol kanat geren Seyyit Hasan Erdeşir ile Pehlevan Muhammed hakkındadır. Bu iki eser de İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nce çıkarılan Türkiyat Mecmuası'nda Kemal Eraslan tarafından makale olarak yayınlanmıştır.³⁰

Nevâyî'nin çok okunan eserlerinden biri de toplum bilimine dair yazmış olduğu siyasetname türünün edebiyatımızdaki önemli örneklerinden biri olan Mahbûbu'l-Kulûb adlı eseridir. Üç bölüm olarak düzenlenen eserin ilk bölümünde

²⁶ Barutçu, S. (1996) Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lûgateyn, Ankara: TDK Yay.

²⁷ Türk, V. (2018) Ali Şir Nevayi Tarih-i Enbiya Ve Hükema, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

²⁸ Türk, V. Ali Şir Nevayi Tarih-i Müluk-I Acem, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (Baskıda)

²⁹ Abik, A. D. (2006) Ali Şir Nevayi Hamsetü'l-Mütehayyirin, Ankara: Seçkin Yayıncılık

³⁰ Eraslan, K. (1980) Ali Şir Nevayi'nin Halat-I Pehlevan Muhammed Risalesi, TM C. XIX, S. 99-144, İstanbul: Edebiyat Fak.; Eraslan, K. (1971) Nevayi'nin Seyyid Hasan Big Risalesi, TM C. 16, 1971, S. 89-110, İstanbul: Edebiyat Fak.

toplum hayatında yer alan kırk meslek erbabı tahlil edilmiş, ikinci bölümde on farklı konu üzerinde değerlendirmeler yapılmış, son bölümde ise övülmeye değer eylemler ile yerilmesi gereken eylemler üzerinde durulmuştur. Ülkemizde 1873'te Osmanlı harfleriyle yayınlanan, üzerinde doktora ve yüksek lisans tezleri yapılan eserin son yayını Türkiye Türkçesine aktarma olarak tarafımızdan yapılmıştır.³¹

Yukarıda belirtildiği üzere oldukça varlıklı bir kişi olan Ali Şir Nevâyî, sağlığında 370 civarında hayır eseri kurmuş, adalet anlayışı ve halka yakın davranışlarıyla herkes tarafından sevilip sayılmış, bu yüzden halk arasında hakkında rivayetler oluşmuş bir müstesna kişiliktir. Bu büyük insanın vakfiyesinde, oluşturduğu kurumlar ve bu kurumlarda görev yapacak olanlarla, kurduğu medreselerde okuyacak öğrencilere yapılacak ödemeler açık olarak belirtilmiş, bu ödemelerin nerelerden karşılanacağı da tek tek gösterilmiştir.³²

Nevâyî'nin Bilgiye ve Bilgine Bakışı

Ali Şir Nevâyî, hemen bütün hayatını içinde yaşadığı topluma daha iyi nasıl hizmet ederim düşüncesiyle geçirmiş bir kişi olarak karşımıza çıkar. Yukarıda belirtildiği üzere oluşturduğu hayır kurumları, mensubu olduğu topluma ve ülkeye hizmet anlayışının ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bu hayır kurumları içerisinde bulunan eğitim kurumları özel öneme sahiptir. Bu eğitim kurumlarından biri İhlâsiye Medresesi, diğeri de Şifâiye Medresesi'dir. İlkinde devrin önemli bilginlerinden Mevlana Fasihiddin, Muhammed Nizami, Emir Burhaniddin Ataullah Nişaburi, Kadı İhtiyariddin Hasan Türbeti gibi isimler ders vermişlerdir.

Ali Şir Nevâyî'nin tıp ile ilişkisi Taşkent'te yayınlanmış bir eserde şöyle değerlendirilir: "*Nevayî'nin kendi zamanından önce yaşamış olan hekimlerin, mesela İbni Sina, Ebu Bekr er-Razi, Ebu Reyhan Biruni'nin eserlerini iyi bildiği, onun kütüphanesinde bu bilginlerin eserlerinin olduğu şüphesizdir. Bundan başka Nevayî devrinin hekimleri de kendilerinin hekimlikle ilgili eserlerini Nevayî'ye sunmuşlardır. Ayrıca Nevayî medreselerde tıp eğitimi almıştır.*"³³ Nevâyî'nin kurduğu ikinci medrese, adından da anlaşılacağı üzere bir tıp medresesidir. Burada hem tıp eğitimi verilmekte, hem de hastalar tedavi edilmektedir. Medresenin başında Mevlana Gıyasiddin Muhammed ibn Mevlana Celaliddin bulunmaktadır.³⁴

Nevâyî eserlerinde, özellikle Mecâlisü'n-Nefâis'te, kurduğu bu medreseler dışında da bizzat ilgilendiği ve yetişmesinde doğrudan etkili olduğu pek çok isimden söz eder, bilim, edebiyat ve sanat heveslisi gençleri yeteneklerine göre değerlendirir ve yönlendirir.

³¹ Türk, V. (2016) Ali Şir Nevayî Mahbubu'l-Kulub (Gönüllerin Sevgilisi), İstanbul: Ötüken Neşriyat

³² Türk, V.(2015) Ali Şir Nevayî Vakfiye, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

³³ Hasani, M.-Karimova, S. (1991) Nevayî Devri Tebabeti, Taşkent: İbn Sina Namidagi Neşriyat

³⁴ Ali Şir Nevayî Kamusiy Lügat (2016), Komisyon, Taşkent Shark

Nevâî'nin bilgiye ve öğrenmeye dair görüşleri hemen her eserinde karşımıza çıkar, ancak bu konuda Hayretü'l-Ebrâr'ın bir makalesi bilim konusuna ayrılmış ve yazar burada konuyla ilgili düşüncelerini etraflıca açıklamıştır. Bu eser Hamse'nin ilk mesnevisidir. Eser; giriş, arka arkaya dört münacât, beş naat, üstat kabul ettiği Nizâmî ve Câmî'ye ayrılmış birer bölüm, nazım ve nesir karşılaştırması, söz ve anlam üzerine düşünceler, Baykara bölümü, gönle dair bölümden sonra hayret başlığıyla üç bölüm, Şâh-ı Nakşibendî'ye dair bir bölümden sonra her biri ayrı bir konuyu işleyen ve birinci ikinci diye sıralanan yirmi makaleden sonra yazarın böyle bir eseri yazmaya kalktığı için özür dilemesi diye niteleyebileceğimiz sonuç bölümünü içeren 3987 beyitten oluşur. Adı geçen eserin on birinci makalesini oluşturan 2385-2513. beyitleri arasındaki 128 beyit bilimle ilgilidir. Bu beyitlerde bilimin insan için ne anlama geldiği, bilginlerle cahiller arasındaki farklar, bilginlerin yöneticilerle ilişkisinin nasıl olması gerektiği, bilgiye ulaşmak için çekilen sıkıntılar, bilgisini dünyalık için kullanan bilginlerin durumu ve benzeri konular üzerinde durulmuştur.

Makalenin girişinde bilgi şöyle değerlendirilir: Bilim göğü çok parlak yıldızlarla donatılmıştır. Cehalet karanlığını aydınlatmak için ilim ('ilm) kelimesinin ilk harfi olan ayın, güneşten; lam, aydan, mim ise gündüzden nişanlar gösterir. Cehalet karanlığı; gaflet kuyusunu sapkınlık gecesinde ortaya çıkarıp bu gecede talihsizlik efsaneleri anlatır. Bilge, talihsizliğine rağmen güneş gibi yüce; cahil ise mal ve hazinelerine rağmen toprak gibi alçaktır.

Makalenin ilk beyitlerinde bilgin-cahil ve bilgi-cehalet karşılaştırması yapılı:

Dehr işi tâ halk ile bolmış sitîz, Hâr durur âlim ü câhil azîz.

(Dünya işi, yaratılıştan beri kavga olmuş ve bilgin hor görülmüş, cahil ise değer görmüştür.)

Rezlgâ rif'at bilig ehliga renc, Tag üzre hârâ vü yir astıda genc.

(Rezillere şeref, bilginlere eziyet; taş, dağın üzerinde, ancak hazine yerin altındadır.)

Zulm durur uşbu ki bir nâ-tüvân, İlm tilep şehridin olgay revân.

(Bir bîçâre kişinin bilgi peşinde vatanından ayrılıp yollara düşmesi zulümdür.)

Her ni yitip kâni olup yol yörüp, Tâ özin öz maksadığa yitkürüp.

(Amacına ulaşmak için bulduyuyla yetinip yolunda yürümeye devam eder.)

Halk köp ve yok bir yârı anıij, Közdin uçup şehir ü diyarı anıij.

Küçe köp ü iv köp ü bâzâr hem, Bilmeyin ol kim kayan urgay kadem.

(Ulaştığı yerde insan çok, ancak hiçbir dostu yoktur; kendi şehri de çok uzakta kalmıştır. Sokak çok, ev çok, pazar çoktur; fakat o, ne yana gideceğini bilmez durumdadır.)

Bu beyitlerde bilgi peşine düşen bir insanın nelerle karşılaşacağı anlatılmaktadır. Öncelikle o devirde bilgi edinebilmek, daha doğrusu öğrenme aşkına tutulan birinin bu arzusunu gidermesi için yurdunu terk etmesi, arzusunun peşinde başka diyarlara gitmesi gerekir, çünkü bilgi ve bilim kurumları belirli merkezlerdedir. Uzak diyarlarda kimsesi olmayan birinin başına türlü sıkıntılar gelir ve o ne yapacağını bilemez. Son beyitte bir gerçek anlam düşünülmesi, bir de bilgi peşindeki kişinin öğrendikleri arttıkça bilmediklerinin de artacağı ve iyi bir üstat olmadıkça yolunu bulmasının ve sağlıklı bir eğitim almasının mümkün olmayacağını anlatıldığı düşünülmelidir.

Sarf itiben ömr hevâ-yı varak, Tâ alıban sarf hevâ-yı sebak.

(Bilgi peşinde giden kişi, yerine göre bir harf öğrenebilmek için ve bazı kâğıtlar uğruna ömrünü harcar.)

Köijli bolup mesken ü me'vâ-yı ilm, Katre kibi peykeri deryâ-yı ilm.

(-Uzun uğraşlardan sonra- gönlü bilime mesken olur ve bilgi kaynağına döner; su damlası gibi olan yüzü de bilgi deryasına döner.)

Çün töküben hâme şakıdın kara, Âb-ı hayat ol zulümâtı ara.

(Bilgin, bir sözü kalemiyle kâğıda yazdığı zaman karanlıkta ölümsüzlük suyu gibi görünür.)

Din işide cehl ü hevâ dâfi'i, Eyle ki Gazali ile Şafi'i.

Yok ki bu isneyn anı sâlis diben, Belki nebî özige vâris diben.

(Din konusunda cehalet ve kibrin düşmanıdır; sanki Gazali ya da Şafi'dir. Bu ikisinin yanındaki üçüncüdür, hatta Hz. Peygamber'in mirasçısıdır.)

Bunca zorluk ve sıkıntılarla edinilen bilginin doğru ve yerinde kullanılmamasını da birkaç beyitte şöyle eleştirir:

İlmni ki kim vâsıta-i câh iter, Özini vü halkını güm-râh iter.

(Kim ki bilimi makam elde etmek için araç olarak kullanır, kendini de halkı da yoldan çıkarır.)

Âlim eger câh için olsa zelîl, İlmi anıj cehliga bolgay delîl.

(Bilgin eğer dünyalık için kendini aşağılarsa; bilgisi onun cehaletinin tanığıdır.)

İlm ile kim câhga meyl eyleben, Bahr suyun hoyga tufeyl eyleben.

(Bilgisini kullanarak makam elde etmeye çalışan; deniz suyuyla alın terini denk görmektedir.)

İt ki irür cîfede maksûd aija, Bolsa murassa cüli ni sûd aija.

(Amacı leş bulmak olan köpeğe süslü giyecekler giydirmenin ne yararı var.)

Dûn ki tapıp ilm riyâset için, Hil'at itip hülle necâset için.

(Herhangi bir makam için bilim edinen alçak, ipek örtüyle pislik örtmüş gibidir.)

Gerçek bilginleri ise şöyle tanımlar:

Anı şeref gevheriniij kânı bil, Gevher ü kân her ni diseij anı bil.

(Onu şeref mücevherinin ocağı bil, mücevher ve mücevherin yatağı her ne ise onu öyle bil.)

Kân özi vü yüz sarı gevher aija, Çarh özi vü her taraf ahter aija.

(Gerçek bilginin kendi bir cevher ocağı ve bu bilginin yüz yanı da mücevherle doludur. O; her yanı yıldızlarla dolu bir evrendir.)

Bilginlerin fakirliği üzerinde duran birkaç beyitten biri şöyledir:

İgnide ger hırkası yüz çâk irür, Gülge tonı yırtuğı ni bâk irür.

(Omuzundaki hırkasının yüz yırtığı vardır; elbette gülün giysisinin (yaprağının) yırtıklığı ona bir eksiklik getirmez.)

Bilginin yayılması ve yararlı olmasının gerekliliği de şöyle anlatılmış:

Hoşrak irür şehd kedûdın yırak, Müşg eger nâfesi yok yahşırak.

(Bal, kabaktan uzak olursa tatlı olur; misk ise geyiğin göbeğinden çıktuktan sonra kokar.)³⁵

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bilgi, insanoğlu için hayati öneme sahip bir olgudur. İnsanlar; daha iyi ve rahat bir hayat yaşayabilmek, aklın arama ve sorgulamalarına cevaplar bulabilmek, merak duygusunu gidermek gibi çok çeşitli sebeplerle evreni ve kendini anlamaya çalışmış, bu çabalar ürün verdikçe bir kısım insanların merakı daha da artmış ve öğrenme arzusu pek çok kişiyi bilim yoluna sokmuştur. İnsanlık tarihi, bazı coğrafyalarda zaman zaman bilgi birikmelerinin olduğunu gösterir. Bu mekân ve zamanlar incelendiğinde anlaşılan ilk şey; yöneticilerin ve insanların bilgiye ve bilginlere değer verdikleri, bilimin yerleşip gelişmesi için ortam oluşturdukları ve imkân sağladıklarıdır.

Yeryüzündeki bilim hareketliliğini Batılı gözle değerlendirenler Türk coğrafyasında oluşup gelişen uygarlıklarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıklarından olsa gerek, bu uygarlığı oluşturan bilgi birikimi ile ilgili fazla bir şey söylemezler. Oysa yalnızca Uygurlar tarafından oluşturulan medeniyetin incelenmesi bile Türk

³⁵ Türk, V., Doğan, Ş. (2015) Ali Şir Nevayî Hayretü'l-Ebrar, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

uygarlığının insanlığa sunduğu katkıları gösterecektir. Batılı ya da bir diğer adıyla Oryantalist bakış açısı İslam'ın ilk yüzyıllarında bu coğrafyada gelişen bilim hareketliliği karşısında duyarsız kalamamış, ancak burada da Türk bilginlerini görmezden gelmiştir. Bugün Türk kökenli olduğu sabit olan pek çok bilgin için bile halen Arap ya da Fars denmesinin bilim ahlakıyla ya da bilim adamlığıyla açıklanabilir bir yanı yoktur.

Türkler siyaseten on birinci yüzyıldan itibaren İslam dünyasının hâkimi konumuna yükseldi ve bu durum kısa zamanda bilimde de kendini gösterdi. Yukarıda belirtildiği üzere dokuzuncu yüzyılda Türk bilginlerin adı duyulmaya başlanmıştı. On dört on beşinci yüzyıllara gelindiğinde Türkistan'da hem siyaset, hem de bilim bakımından iki merkezin öne çıktığı görülür. Bunlardan biri Timur'un kendisine başkent seçtiği Maverâünnehr'in de merkezi olan Semerkant, diğeri ise Horasan'ın merkezi ve Timur'un oğlu Şahruh'un başkenti olan Herat'tır.

Ali Şir Nevâyî Timurlu şehzadelerin taht kavgaları içinde büyüdü ve ailesi önde gelen ailelerden biri olduğu için bu kavgalardan fazlaca etkilendi. Mektep arkadaşı ve dostu Hüseyin Baykara'nın Herat tahtını ele geçirmesiyle nispeten rahat bir hayata kavuştu ve devlet görevleri yanında bilim, sanat, mimari, kültür alanlarında hem çeşitli eserler ortaya koydu, hem de bu alanlarda uğraşan insanlara, özellikle gençlere yardımcı olup destekleyerek onların iyi yetişmeleri için gerekli imkânları sağladı. Nevâyî'nin ünü sağlığında bütün Türk ve İslam coğrafyasına yayıldığı için hayatı ve yaptıkları oldukça iyi bilinmektedir, çünkü sağlığında ve hemen ölümünden sonra hakkında eserler yazılmış, pek çok eserde de onunla ilgili bilgiler verilmiş, kendisi de eserlerinde şahsiyle ilgili bilgilere yer vermiştir. Günümüzde de Türk ülkelerinde, özellikle Özbekistan, Türkiye, Azerbaycan'da bu büyük şahsiyetle ve eserleriyle ilgili çalışmalar sürmektedir.

KAYNAKÇA/REFERENCE

- Abik, A. D. (2006). *Ali şir nevayi hamsetü'l-mütehayyirin*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Adivar, A. A. (1969). *Tarih boyunca ilim ve din*, 2. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Adivar, A. A. (1970). *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Arat, R. R. (1979) *Kutadgu biligi metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Barthold, V. V. (2000). *Asyanın Keşfi Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi* (çev. K. Bayraktar – A. Meral), s. 67, İstanbul: Yöneliş Yay.
- Barthold, W., Köprülü, M. F. (1940). *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını,
- Barutçu, S. (1996). *Ali şir nevayi muhakemetü'l-lügatayn*, Ankara: TDK Yay.
- Büyük Türk Klasikleri (1985). *1. Cilt*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Cevizci, A. (2013). *Paradigma felsefe sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

- Eraslan, K. (1971). *Nevayi'nin Seyyid Hasan Big Risalesi*, TM c. 16, 1971, s. 89-110, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Eraslan, K. (1979). *Ali Şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimü'l-Fütüvve*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Eraslan, K. (1980). *Ali Şir Nevayi'nin Halat-ı Pehlevan Muhammed risalesi*, TM c. XIX, s. 99-144, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Eraslan, K. (1993). *Ali şir nevayi mizanu'l-evzan*, Ankara: TDK Yay.
- Eraslan, K. (2001). *Ali şir nevâyî mecâlisü'n-nefâyis*, Ankara: TDK Yay.
- Gıyasiddin Hondemir; (2018) *Mekarimü'l-ahlak* (Farsçadan Özbek Türkçesine çev. K. Rahimov), Taşkent: Akademi neşr.
- Güner, İ. (2016). *Uygarlığın temel taşları-yazı*, ed. İ. Güven, Uygarlık Tarihi, 6. baskı, Ankara: Pegem Akademi.
- Hasani, M.-Karimova, S. (1991). *Nevaiy devri tebabeti*, Taşkent: İbn Sina Namidagi Neşriyat.
- Komisyon, (2016). *Ali şir nevaiy kamusiy lügat*, Taşkent: Shark.
- Kutlu, S. (2018). *Maturidi* (Türk İslam Düşüncesi Tarihi-Ed. Ö. Bozkurt), , 2. baskı, İstanbul: Divan Kitap
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Söylemez, M. M. (2017). *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara: Ankara Okulu
- Starr, S. F. (2019). *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı* (çev. Y. S. İnanç), İstanbul: Kronik Yay.
- Temizsu, H. (2018). *Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim Yasak*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türk, V. *Ali Şir Nevayi Tarih-i Müluk-ı Acem*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (Baskıda)
- Türk, V. (2016). *Ali Şir Nevayi Mahbubu'l-kulub (gönüllerin sevgilisi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Türk, V. (2017). *Ali şir nevayi, münacat-çihil hadis (kırk hadis)-nazmü'l-cevahir-kitab-ı sıracü'l-müslimin*, Türk Ankara: Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Türk, V. (2018). *Ali Şir Nevayi Tarih-İ Enbiya ve Hükema*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Türk, V. (2018). *Ali Şir Nevayi'nin Eğitimi ve Eğitimciliği*, I. Eğitim Kongresi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 27-28 Aralık 2018
- Türk, V.(2015). *Ali şir nevayi vakfiye*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Türk, V., Doğan, Ş. (2015). *Ali Şir Nevayi Hayretü'l-Ebrar*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay.
- Ural, Ş. (2016). *Bilim Tarihi*, 9. baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi
- Yıldırım, C. (2018). *Bilim Tarihi*, 22. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Extended Abstract

Brief History of Science and Contributions of Ali Şir Nevâyî

Knowing and learning are the basic requirements and necessities of human mind. The solution to fulfill this requirement and necessity is fulfilling the curiosities of mind. People who make the knowing their center of lives contributed and served for humanity by following and producing knowledge through history of humanity. Those of keep doing this service are settled in places where their value is known. Therefore they always seek new and advanced knowledge. By doing this service, those people carried the most of the burden of the great cavitation's creation. After the Sumerian, Ancient Egypt and Ancient Greek civilizations, a new civilization was born in the Islamic countries. Khorasan and Transoxiana became the centers of it. Modern European civilization's foundation, the Islam civilization, raised the most of the well-known scientists for five centuries. Ali Şir Nevâyî, who lived in the 15th century which is the declining era of this civilization, has established new scientific institutions with most of his own contribution and the support of the government. Due to his extraordinary efforts, a scientific environment was created then raised new scientists and artists in Herat.

Ali Şir Nevâyî was born in 1441, in Herat. It's known that both of his mother and father and their elders are high-ranking officials alongside Timurid princes. He is the one of the intellectuals who has he greatest numbers of works in various subjects when it considered to Turkish culture and literary history as a whole. But first of all his poetry is acknowledged by everyone. Turkish language has been neglected sometimes even by some Turkish intellectuals. But a few Turkish scientists and artists such as Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacıp and Hoca Ahmet Yesevi strongly opposed this situation and wrote books to destroy this neglection. Also Nevâyî has served for Turkish and kept it superior.

Ali Şir Nevâyî is a person who has spent his whole life with the thought of how to serve the society which he lived in. The charity institutions that he created should be considered as the product of service to society and the country. Educational institutions within these charities have special importance.

Nevâyî mentions many names in his works, especially in Mecâlisü'n-nefâyis, excluding those educational institutions such as madrasahs, who he raised and whose education has been influenced directly by him. He evaluate and direct young people who like science, literature and art in Mecâlisü'n-nefâyis.

Knowledge is a vital phenomenon for human beings. People; to live a better and more comfortable life, to find answers to the search and questioning of the mind, to solve the sense of curiosity for a variety of reasons tried to understand the universe and self, as a result of these efforts, people's curiosity has increased and

the desire to learn has put many people in the path of science. The history of humanity shows that there are occasional knowledge accumulations in some geographies. The first thing that seems to be understood when these places and times are examined; that state officials such as governors, princes, sultans, and people value information and scholars, and create and provide an environment for the advancement and development of science.

Ali Şir Nevâyî grew up in the fight of the throne of the princes of Timur, and was greatly influenced by these fights as his family was one of the leading families. His colleague and friend Hüseyin Baykara gained a relatively relaxed life with the capture of Herat and carried out a variety of works in the fields of science, art, architecture and culture as well as government tasks. He helped and supported the people, especially the young people, provided them with the necessary opportunities to grow up well. Today, in the Turkish-spoken countries, especially Uzbekistan, Turkey, and Azerbaijan there are ongoing studies about this great man.

Keywords: Science, History of Science, Summerian, Ancient Egypt, Ancient Greek, Islam Civilization, Turkish Civilization, Ali Şir Nevâyî, Herat.